

MALBORSKIE MILITARIA PO 1945 ROKU – ŚCIEŻKI ROZPROSZENIA¹

DR HAB. KAROL POLEJOWSKI
MUZEUM ZAMKOWE W MALBORKU

SŁOWA KLUCZOWE

militaria | dawne zbiory zamkowe | straty wojenne
zamek w Malborku | rozproszenie

MALBORSKIE MILITARIA DO POCZĄTKÓW 1945 ROKU – ZARYS HISTORII

JEDNĄ Z KOLEKCJI, które istniały do 1945 roku na zamku malborskim, była kolekcja militariów. Jej dzieje do zakończenia II wojny światowej zostały już co prawda scharakteryzowane przez Antoniego Romualda Chodyńskiego², warto jednak pokrótce omówić malborską kolekcję militariów gromadzoną na zamku do jesieni 1944 roku pod kątem jej późniejszych losów. W dużej mierze uległa ona zniszczeniu, grabieży i rozproszeniu w wyniku działań wojennych z zimy 1945 roku i chaosu pierwszych miesięcy powojennych.

Odbudowa zamku malborskiego, po okresie jego dewastacji przez władze pruskie (1772–1817), została zapoczątkowana przez te same władze w 1817 roku wraz z powołaniem do życia Zarządu Odbudowy Zamku (Schlossbauverwaltung Marienburg). W drugiej połowie XIX wieku prace budowlano-konserwatorskie zyskały nowy wymiar dzięki działalności Conrada Steinbrechta. W 1884 roku utworzono Towarzystwo Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego (Verein für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg)³. Tak więc wraz z postępem prac budowlanych, po 1884 roku, wyposażano zamek w ekspozyty, w tym w zabytki z dziedziny militariów (oryginały i kopie). Malborska kolekcja militariów w swoim zasadniczym zrębie funkcjonowała już pod koniec XIX wieku. Stało się tak dzięki zakupieniu przez Zarząd Odbudowy Zamku kolekcji Theodora Blella⁴. Proces pozyskiwania ekspozytów do tej kolekcji obejmował lata 1883–1894/1896⁵. Zachował się inwentarz zakupionej kolekcji, który prowadzono do jesieni 1944 roku. Jego rękopis do marca 2019 roku był przechowywany w archiwum Muzeum

1 W 2015 r. w Muzeum Zamkowym w Malborku otwarto czasową wystawę *Przywracanie historii. Losy malborskich zbiorów po II wojnie światowej*, której towarzyszyło wydanie drukiem bogato ilustrowanego katalogu (*Przywracanie historii. Losy malborskich zbiorów po II wojnie światowej: katalog wystawy czasowej*, red. A. Siuciak, Malbork 2015). Ów katalog wystawy, zawierający też tematyczne eseje, stanowi w dużej mierze podsumowanie przeprowadzonych do tego czasu badań nad losami malborskich zbiorów po 1945 r.

2 A.R. Chodyński, *Militaria historyczne w zbiorach zamku malborskiego na podstawie dawnych i obecnych inwentarzy*, [w:] *Przywracanie historii*, s. 55–69.

3 K. Lewalski, *Powstanie i działalność Verein für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg (Towarzystwo Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego) 1884–1945*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, (1995), nr 2 (208), s. 149–166; A. Dobry, *Działalność Zarządu Odbudowy Zamku w Malborku w latach 1817–1945*, [w:] *Przywracanie historii*, s. 13–23; A. Siuciak, *Towarzystwo Odbudowy i Upiększania Zamku, 1884–1945*, [w:] *Przywracanie historii*, s. 25–29.

4 A.R. Chodyński, *Kolekcje militariów na zamku w Malborku: od Josepha Theodora Blella do Lecha Kobylńskiego*, [w:] *Sztuka w muzeum*, red. I. Kopiciewicz, M.F. Woźniak, Bydgoszcz 2017, s. 46–54; idem, *Zbiory oręża Teodora Józefa Blella (od archeologii po wojnę francusko-pruską). Dzieje jednej kolekcji*, [w:] *Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne. Międzynarodowa konferencja pod patronatem wojewody olsztyńskiego, Ostróda 15–17 października 1998*, red. M.J. Hoffmann, J. Sobieraj, Olsztyn 1999, s. 73–84; idem, *Zbiory oręża w muzeum malborskim*, *Muzealnictwo*, t. 23 (1975), s. 143–150.

5 Idem, *Militaria historyczne*, s. 55.

Narodowego we Wrocławiu⁶. Wiadomo, że pozyskiwane przez Zarząd Odbudowy obiekty stanowiły wyposażenie sal na Zamku Wysokim i Zamku Średnim, gdzie pozostawały do pierwszych tygodni 1945 roku. W 1894 roku został sporządzony inwentarz Zamku Średniego, a w nim *Dział 2* poświęcono w całości zapisom związanym z eksponowaniem militariów⁷. Należy zauważyć, że militaria, które znalazły się w inwentarzu, stanowią dość przypadkowy zbiór broni i uzbrojenia, tak pod względem czasu powstania, jak i miejsca pochodzenia. Znajdujemy więc tutaj obok siebie

*maczugi Nowozelandczyka i Amerykanina, prastary iryjski topór wojenny z miedzi [...], wielkie, rzadkie gwintówki z zamkiem kołowym [...], antyczne[?], filigranowe kusze [...], antyczne[?] prochownice rogowe [...], zbroję stalową bez naramiennika i nagolenicy, z wielką tarczą, napierśnik z hełmem [...], dwuręczne miecze rycerskie [...]*⁸.

O wiele obszerniejszy jest, co zrozumiałe, tzw. inwentarz Theodora Blella, który zawiera spisy militariów gromadzonych do jesieni 1944 roku (ostatniego wpisu dokonano w nim 6 października tego roku⁹). W sumie znajdujemy w nim ponad 1600 opisów konkretnych eksponatów, które miały znajdować się w Refektarzu na Zamku Wysokim i w Pałacu Wielkiego Mistrza na Zamku Średnim¹⁰. W większości przypadków opisy są jednak ogólne, bez podania cech charakterystycznych przedmiotów, bez ich wymiarów i innych danych, które mogłyby posłużyć obecnie do ich identyfikacji. Dla zobrazowania tego twierdzenia przywołajmy zapis ze strony 63 inwentarza Blella, gdzie znajduje się informacja o szpadzie z napisem *Vivat Augustus rex Poloniae*. Bez wątpienia chodzi tutaj o egzemplarz białej broni z czasów panowania króla Polski Augusta II Mocnego, czyli o tzw. „augustówkę”¹¹. W polskich zbiorach muzealnych zachowało się sporo okazów tego typu uzbrojenia, chociażby w Muzeum Narodowym w Krakowie. Znajdujemy tam pałasz polsko-saski z napisem: *Vivat Augustus Rex Poloniae / et dominus noster Vincere aut mori anno 1716*¹². Na obecnym etapie badań nie jest

6 *Blell'sche Waffensammlung im Hochschloss zu Marienburg*, Muzeum Narodowe we Wrocławiu: GD, Varia/1, rkps, zeszyt w twardej oprawie, strony częściowo numerowane, brak ciągłości paginacji; obecnie zbiory Muzeum Zamkowego w Malborku. Charakterystyka inwentarza: A.R. Chodyński, *Militaria historyczne*, s. 55 i nast.

7 A. Dobry, *Inwentarz Zamku Średniego w Malborku z 1894 roku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, (2002), nr 4 (238), s. 539–540.

8 Ibidem.

9 *Blell'sche Waffensammlung, Nachtrag* [Dodatek], poz. 277.

10 Dokładniejsze zestawienie: A.R. Chodyński, *Zbiory oręża Teodora Józefa Blella*, s. 77. Autor obliczył, że w kolekcji Blella znajdowało się ok. 1300 militariów.

11 *Blell'sche Waffensammlung*, s. 63, zapis ostatni na tej stronie.

12 Por. Pałasz polsko-saski, Saksonia, ok. 1716 r., [http://www.imnk.pl/gallerybox.php?dir=BB013; \(25.02.2019\)](http://www.imnk.pl/gallerybox.php?dir=BB013; (25.02.2019).).

możliwe stwierdzenie, czy pomiędzy zapisem z inwentarza Blella a eksponatem obecnym w zbiorach MN w Krakowie zachodzi jakikolwiek związek. Ten przykład dobrze ilustruje problemy związane z badaniem losów militariów malborskich.

Dopiero od lat 20. XX wieku w inwentarzu Blella pojawiają się dokładne opisy, niektóre ilustrowane odręcznymi rysunkami konkretnych przedmiotów¹³. Warto też podkreślić, że w bardzo ograniczonym zakresie pomocne dla identyfikacji zabytków są tutaj zdjęcia wykonane do tzw. Marienburger Baujahre, czyli rocznych sprawozdań z działalności Zarządu Odbudowy, na których uwidoczniono grupy militariów eksponowanych we wnętrzach zamkowych. Jak słusznie zauważył Antoni R. Chodyński, zdecydowana większość eksponatów, które do początków 1945 roku znajdowały się w zamku malborskim, reprezentowała broń i uzbrojenie sprzed czasów wojny francusko-pruskiej (1870–1871)¹⁴; należy jednak dodać, że pewna ich część pozyskana po 1896 roku była związana z konfliktami zbrojnymi ostatniej ćwierci XIX wieku i pierwszej połowy XX wieku oraz ówczesnym rozwojem techniki wojennej. Z tego więc wynika, że ogólny zamysł rozwoju kolekcji sprowadzał się do stworzenia zbioru, który obejmowałby broń i uzbrojenie również z czasów współczesnych. Można dostrzec to zjawisko, analizując *Dodatki* do tzw. inwentarza Blella. Dla przykładu – od pozycji 138 do 143 znajdują się w nim ówczesne karabiny pozyskane do kolekcji. I tak wpisano kolejno karabiny: bawarski, Werdergewehr, model 1869; belgijski, Comblain, model 1870; francuski, Lebel, model 1886; belgijski, Mauser, model 1889; amerykański, Winchester, model 1895; oraz austriacki, Mannlicher, model 1895. Następnie, od numeru 144 do 151, w inwentarzu znalazły się przykłady pozyskanych bagnatów używanych w ówczesnych armiach, nie tylko europejskich (z jednym wyjątkiem szabli francuskiej piechoty z 1817 roku). Tak więc w kolejności zapisano: francuski bagnet, model 1874; francuski bagnet „jatagan” (bez podanego modelu, prawdopodobnie jednak model 1866), bagnet francuski, model 1893, bagnet japoński, model 1897 (używany z karabinem Arisaka), bagnet turecki (bez podanego modelu), szablę piechoty francuskiej z 1817 roku, bagnet austriacki (*Pioniermesser*), model 1862, oraz bagnet rosyjski (bez podanego modelu). Następne trzy pozycje (154–156) to w kolejności: niemiecki stalowy hełm z 1916 roku, niemiecka maska przeciwgazowa z 1917 roku oraz rosyjski kociołek polowy z 1893 roku. Zapisów od numeru 138 do numeru 156 dokonała jedna osoba. Warto też nadmienić, że przy każdym z obiektów podane zostały cechy szczególne, takie jak na przykład kaliber w przypadku karabinów czy długość klingi w przypadku bagnatów, którym dodatkowo towarzyszą też rysunki poglądowe. W każdym przypadku podano

13 Analizy zapisów inwentarza, głównie jego pierwszej części, dotyczących kolekcji Theodora Blella, dokonał A.R. Chodyński, *Militaria historyczne*, s. 55–69.

14 Idem, *Zbiory oręża Teodora Józefa Blella*, s. 73 i nast.

również wagę przedmiotu, poza rosyjskim kociołkiem, który za to został zilustrowany aż trzema rysunkami¹⁵.

W okresie międzywojennym (1918–1939) kolekcja militariów zamku malborskiego wzbogacała się przez zakupy, dary lub w wyniku odkryć archeologicznych, a pozyskane zabytki pochodziły z różnych epok. Do kolekcji trafiły średnio-wieczne miecze, broń i uzbrojenie z czasów nowożytnych czy broń współczesna, w sumie około 100 obiektów¹⁶.

Ostatnią fazą gromadzenia zbiorów przed 1945 rokiem był okres II wojny światowej (1939–1945). W tym czasie do kolekcji pozyskano kilka mieczy¹⁷ i kilka egzemplarzy innej broni białej, kilka grotów broni drzewcowej oraz broń i uzbrojenie będące zdobyczą wojenną z wojny z Polską (wpisy z 1939 i 1940) i ze Związkiem Radzieckim (wpisy od 1941 do 1943). Tak do kolekcji trafił polski bagnet, ofiarowany 23 grudnia 1939 roku przez bliżej nieznanego Hinza, a 30 października 1940 roku zbiór wzbogacił się o stalowy hełm polskiej piechoty, wzór 1931, który przekazał malborski pracownik administracyjny Karl Kischke (opis hełmu wzbogacono rysunkiem)¹⁸. Jako zdobycz wojenną na froncie wschodnim 30 października 1941 roku do zbiorów militariów włączono rosyjski karabin samopowtarzalny, bez podanej nazwy, jednak zapisane wymiary oraz data 1940 wskazują, że chodziło o karabin Tokariewa (SWT-40). Został on ofiarowany przez bliżej nieznanego majora von der Hagena¹⁹. Z kolei 23 listopada 1943 roku do zamku trafił podobny rosyjski karabin piechoty z magazynkiem (czyli też Tokariew), przekazany w uznaniu dotychczasowej współpracy przez przedstawiciela dowództwa I Korpusu Armijnego Wehrmachtu w Królewcu²⁰. Zastanawiający jest fakt, że po rozpoczęciu przez III Rzeszę wojny ze Związkiem Radzieckim do kolekcji malborskich militariów trafiło kilka zabytkowych okazów broni rosyjskiej, takich jak szabla oficera kawalerii rosyjskiej z 1825 roku²¹, rosyjska szabla z 1911 roku²² oraz szabla oficera rosyjskiego z czasów panowania Mikołaja II (1894–1917)²³. Być może obiekty te pochodziły z rabunku, którego dokonano na okupowanych przez Niemców terenach wschodniej Europy.

Na zakończenie tego krótkiego omówienia malborskiej kolekcji militariów w czasach niemieckich należy też wspomnieć, że w analizowanym przez nas

15 *Blell'sche Waffensammlung, Nachtrag* [Dodatek], poz. 138–156; poz. 152 i 153 – brak zapisów.

16 Analiza nabytków militariów z okresu międzywojennego będzie przedmiotem osobnego studium.

17 O mieczach pozyskanych do kolekcji malborskich militariów w okresie międzywojennym: A.R. Chodyński, *Militaria historyczne*, s. 63–65.

18 *Blell'sche Waffensammlung, Nachtrag* [Dodatek], poz. 255, 260.

19 *Ibidem*, poz. 261.

20 *Ibidem*, poz. 268.

21 *Ibidem*, poz. 264.

22 *Ibidem*, poz. 266.

23 *Ibidem*, poz. 267.

inwentarzu znalazła się adnotacja o wizycie w zamku wysokich funkcjonariuszy niemieckich władz okupacyjnych na ziemiach polskich, Generalnego Gubernatora Hansa Franka oraz namiestnika Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie Alberta Forstera. W dniu 19 maja 1940 roku byli oni obecni przy wprowadzeniu do zamku malborskiego kopii chorągwi krzyżackich, które zostały zrabowane z Wawelu. Niejako przy okazji Forster przekazał do zbiorów malborskich militariów także trzy miecze, które pochodziły zapewne z różnych źródeł. Jeden z pewnością wydobyto w 1886 roku w czasie prac nad pogłębieniem rzeczki Tiny koło Elbląga, a o drugim napisano, że był podobny do miecza z czasu bitwy pod Płowcami (1331)²⁴. Z okazji wprowadzenia chorągwi do Wielkiego Refektarza Niemcy wydali specjalną broszurkę *Powrót chorągwi do domu*, zawierającą między innymi przemowy Hansa Franka i Alberta Forstera oraz historyczne szkice dotyczące roli zakonu krzyżackiego i Niemczyzny na Wschodzie²⁵.

W dniu 6 października 1944 roku do inwentarza wpisano dwa eksponaty: strzelbę z zamkiem kapiszonowym i nóż myśliwski, dar spadkobierczyni rodziny Ziemannów²⁶. Można więc uznać, że był to także dzień zakończenia budowy kolekcji militariów na zamku malborskim w okresie niemieckim. Miała ona jednak przed sobą krótki żywot, gdyż pod koniec stycznia 1945 roku pod zamek w Malborku, w którym stacjonowała niemiecka załoga mająca go bronić, podeszły pierwsze oddziały Armii Czerwonej.

ZAMEK MALBORSKI MIĘDZY POCZĄTKIEM MARCA A SIERPNIEM 1945 ROKU. PRZEJĘCIE ZAMKU PRZEZ MUZEUM WOJSKA POLSKIEGO W WARSZAWIE

Nie ulega wątpliwości, że kluczowe dla losów zbiorów zgromadzonych w zamku malborskim były wydarzenia pierwszych miesięcy 1945 roku. Należy w tym miejscu uczynić istotną uwagę dotyczącą działań Bernharda Schmida, ostatniego niemieckiego konserwatora zamku: wobec nadciągającego od wschodu frontu nie podjął szerszych działań, których celem byłoby zabezpieczenie zgromadzonych w jego wnętrzach kolekcji. Co prawda niektóre cenne eksponaty zostały wywiezione do Gdańska lub rozproszone w okolicach Malborka, ale większość

24 Ibidem, poz. 256–258; A.R. Chodyński, *Kolekcje militariów*, s. 51.

25 *Heimkehr der Fahnen. Bericht von der feierlichen Einholung der Fahnen des Deutschen Ritterordens von der Burg zu Krakau in die Marienburg, 19. Mai 1940*, Danzig 1940; por. T. Torbus, „Uroczysty powrót sztandarów z Wawelu do Malborka” – uwagi o nazistowskiej sztuce propagandowej i stosunku do grunwaldzkiej historii, [w:] *Na znak świętego zwycięstwa. W sześćsetną rocznicę bitwy pod Grunwaldem. Katalog wystawy 15 lipca – 30 września 2010. Zamek Królewski na Wawelu. Państwowe Zbiory Sztuki*, t. 1, *Studia*, red. D. Nowacki, Kraków 2010, s. 208–220.

26 *Blell'sche Waffensammlung, Nachtrag* [Dodatek], poz. 276, 277; A.R. Chodyński, *Militaria historyczne*, s. 68.

pozostała w zamku. Co więcej, zamek malborski stał się również składnicą dla zbiorów przywożonych z terenów Pomorza Gdańskiego i Gdańska²⁷. Wobec nadejścia frontu i zajęcia miasta Malborka przez Armię Czerwoną (do 27 stycznia 1945), zamek malborski znalazł się na pierwszej linii walk, co w ciągu kilku kolejnych tygodni pociągnęło za sobą jego poważne uszkodzenie, oceniane zwykle na 50% substancji zabytkowej, ale straty kolekcji militariów Antoni R. Chodyński szacuje na 80–90%²⁸. W świetle zachowanego materiału źródłowego należy przyjąć, że bliższa prawdzie jest druga z podanych wartości. Ponadto warto zauważyć, że nie wiemy, jak duże straty wśród zgromadzonych eksponatów spowodowały same walki o zamek, gdyż nie sporządzono żadnych zestawień czy opisów; pośrednia wymowa źródeł wskazuje jednak na to, że przynajmniej część kolekcji militariów przetrwała działania zbrojne w dobrej kondycji.

8 marca 1945 roku broniący zamku malborskiego garnizon niemiecki wycofał się przez Nogat i odszedł w stronę Gdańska. Rosjanie wkroczyli do zamku następnego dnia²⁹. Od tego momentu aż do końca maja zamek pozostawał poza jurysdykcją tworzącej się administracji polskiej. Nie ulega wątpliwości, że w tym czasie zachowane w zamku eksponaty, w tym militaria, były rozkradane. Część z nich została zabrana przez żołnierzy garnizonu radzieckiego, część zaś przez pojawiających się w mieście osadników lub przejeżdżających przez nie repatriantów czy grup rabunkowych. Skala grabieży musiała być duża; należy zaznaczyć, że nie zmieniło tego stanu rzeczy przejście zamku przez Starostwo Powiatowe w Malborku, co według zachowanych dokumentów nastąpiło z dniem 1 czerwca 1945 roku. W tym też dniu naczelnikiem Referatu Kultury i Sztuki w starostwie, które przejęło zarząd zamku, została Alicja Godlewska³⁰. Już 2 czerwca sporządziła ona swój pierwszy raport z opisem stanu zamku malborskiego. Istotny z punktu widzenia zachowanych jeszcze wówczas na zamku zabytkowych militariów jest jego następujący fragment:

Z innych zabytków, zgromadzonych w zamku, pozostało niestety niewiele. W zbrojowni manekiny poprzewracane, poniszczone, rozebrane ze zbroi, która wala się po kątach. Przed tygodniem, gdy oglądałam zamek jako osoba prywatna, widziałam w tejże zbrojowni dzidy, oszczepy, miecze, itp. rzeczy.

27 M. Mierzwiński, *Zamek malborski w latach 1945–1960*, Studia Zamkowe, t. 1, (2004), s. 10–11.

28 A.R. Chodyński, *Kolekcje militariów*, s. 53.

29 Por. R. Rząd, *Malbork 1945. Raport z oblężenia*, [w:] *Żuławy w 1945 roku*, red. A. Gąsiorowski, J. Hochleitner, Sztutowo 2014, s. 69–77; idem, *Jak lotnicy z Rumi bronili zamku w Malborku. Opowieść Gerda Herbiga*, [w:] *Żuławy w 1945 roku. Źródła z niedalekiej przeszłości*, red. A. Gąsiorowski, J. Hochleitner, Sztutowo 2017, s. 42–49. O działaniach Armii Czerwonej na Żuławach w 1945 r. por. W. Łukasun, *Operacja pomorska Armii Czerwonej na Żuławach w 1945 roku*, [w:] *Żuławy w 1945 roku*, s. 13–21.

30 Archiwum Państwowe w Malborku (dalej: APM), Starostwo Powiatowe w Malborku, Referat Kultury i Sztuki (dalej: SPM, RKS), sygn. 63/187: Nadzór na zbiorami i dziełami sztuki, 1945–1948, k. 11.

W gablotach znajdowało się wiele drobnych rzeczy ze sprzętu rycerskiego, a nawet domowego [...], dziś zastałam puste gablotki³¹.

Z cytowanym sprawozdaniem Alicji Godlewskiej powiązane jest też kolejne, sporządzone zapewne w końcu czerwca lub na początku lipca 1945 roku. Poza informowaniem o zabezpieczaniu książek, zwożonych z zamku do budynku starostwa, przekazała staroście, że

w tych dniach przyjedzie komisja z Warszawy, która zadecyduje, co robić z muzeum. Ponieważ zamek jest rozgrabiony i wiele cennych pamiątek znajduje się w rękach prywatnych, wysyłam do wszystkich instytucji państwowych i samorządowych zawiadomienie, że Referat Kultury i Sztuki jest czynny i proszę o zwrot rzeczy wziętych na chwilowe przechowanie³².

Pismo z prośbą o zwrot zabranych eksponatów Alicja Godlewska skierowała do pracowników starostwa w dniu 2 lipca 1945 roku³³. Rezultat tych działań był więcej niż niezadowolający, albowiem do końca sierpnia *w wyniku tych zabiegów oddano do Referatu Kultury i Sztuki kilkanaście przedmiotów mniejszej wartości³⁴.*

Z kolei w sprawozdaniu z pracy Referatu Kultury i Sztuki, sporządzonym 20 lipca dla Ministerstwa Kultury i Sztuki w Warszawie, Alicja Godlewska potwierdziła, że na Zamku Średnim, gdzie mieściła się zbrojownia, w salach wciąż *pozostało kilka manekinów w zbroi, kilka szabel, mieczy i dzid, reszty chorągwi polskich i krzyżackich³⁵*. Dalej czytamy, że zamek jest wciąż zaminowany, a sama Godlewska, nie będąc osobą odpowiednio przygotowaną do pracy kustosza muzealnego, znalazła się *w wielkim kłopotcie co robić z muzeum³⁶.*

Być może to wówczas zapadły pierwsze decyzje o przekazaniu zamku malborskiego innej instytucji – Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie (MWP). Świadczyłyby o tym fakt, że 3 sierpnia 1945 roku Alicja Godlewska zrezygnowała z funkcji Naczelnika Referatu Kultury i Sztuki Starostwa Powiatowego w Malborku, które od następnego dnia objęła Zofia Hendzel³⁷. Kilka dni później, 7 sierpnia, zamek został przejęty przez Muzeum Wojska Polskiego, a jego kustoszem została Alicja Godlewska, teraz pracująca na etacie wojskowym, chociaż decyzja

31 Ibidem.

32 APM, SPM, RKS, sygn. 63/183: Sprawozdania z działalności Referatu, 1945–1948, k. 2–3.

33 APM, SPM, RKS, sygn. 63/187: Nadzór na zbiorami i dziełami sztuki, 1945–1948, k. 14.

34 APM, SPM, RKS, sygn. 63/183: Sprawozdania z działalności Referatu, 1945–1948, k. 18, sprawozdanie za sierpień 1945 r., podpisane przez nowego kierownika Referatu Kultury i Sztuki, Zofię Hendzel.

35 Być może chodzi o kopie chorągwi z *Banderia Prutenorum*, które w maju 1940 r. trafiły z Krakowa do Malborka.

36 APM, SPM, RKS, sygn. 63/183: Sprawozdania z działalności Referatu, 1945–1948, k. 5–6; por. M. Mierzwiński, *Zamek malborski*, s. 25.

37 APM, SPM, RKS, sygn. 63/183: Sprawozdania z działalności Referatu, 1945–1948, k. 18.

o utworzeniu tam Oddziału nr 1 MWP została podjęta później, czyli po 19 sierpnia 1945 roku³⁸.

Zapowiadana przez Godlewską komisja z Warszawy gościła w Malborku i na zamku malborskim w dniach 25 czerwca–8 lipca. Jej członkami byli przedstawiciele Ministerstwa Oświaty – Ksawery Świerkowski, Bogdan Horodyski i Wacław Aluchna, którzy pozostawili sprawozdania i zapiski dotyczące stanu, w jakim znajdował się zamek³⁹. Szczególnie interesująca w aspekcie opisu pozostałości po kolekcji zamkowych militariów jest relacja Bogdana Horodyskiego:

Idziemy jeszcze wyżej i trafiamy do czegoś, co jeszcze niedawno było zbrojownią. Dziś wygląda jak pobojuwisko. Leży przed nami stos manekinów, zbrojnych w ówczesne pancerze i szyszaki... Broń, halabardy, kusze, kopie, miecze, czekany walają się wszędzie⁴⁰.

Z przytoczonych zapisów źródłowych wynika jednoznacznie, że latem 1945 roku w salach zamku malborskiego znajdowały się liczne jeszcze eksponaty z kolekcji militariów, jednakże wobec nienależytego zabezpieczenia kompleksu zamkowego w dalszym ciągu trwało ich rozgrabianie. Starosta Powiatowy Augustyn Szpręga pierwsze pismo w sprawie wystawienia przed zamkiem posterunku skierował do Komendanta Powiatowego Milicji Obywatelskiej w Malborku w dniu 2 czerwca 1945 roku⁴¹. Jednakże, jak można się domyślać, nie odniosło ono oczekiwanego skutku, dlatego później sam Starosta Powiatowy, a potem także Alicja Godlewska i jej następczyni, Zofia Hendzel, wielokrotnie informowali swoich przełożonych w Malborku czy urzędników w Warszawie o niedostatecznym zabezpieczeniu zamku przed kradzieżami i dewastacją. Często kierowano też pisma do KPMO w Malborku z informacją o braku funkcjonariuszy MO na terenie zamkowego posterunku⁴².

38 APM, SPM, RKS, sygn. 63/187, Nadzór na zbiorami i dziełami sztuki, 1945–1948, k. 40, pismo mjra Zbigniewa Szacherskiego, dyrektora MWP, do Starosty Powiatowego w Malborku, 19.08.1945.

39 A. Siuciak, *Mało znane źródła do dziejów malborskich zabytków*, [w:] *Przywracanie historii*, s. 224–225.

40 Cyt. za: *ibidem*, s. 227.

41 APM, SPM, RKS, sygn. 63/187: Nadzór na zbiorami i dziełami sztuki, 1945–1948, k. 3.

42 *Ibidem*, k. 26 (pismo z dn. 7.07.1945 do S. Lorentza, w Ministerstwie Oświaty); *ibidem*, k. 33 (pismo Starosty do KPMO w Malborku z dn. 10.12.1945).

TRANSPORT MILITARIÓW Z ZAMKU MALBORSKIEGO DO WARSZAWY W 1945 ROKU. SPIS ZACHOWANYCH ZABYTEKÓW

Jak się wydaje, pokłosiem wizyty komisji Ministerstwa Kultury i Sztuki na zamku malborskim na przełomie czerwca i lipca 1945 roku była decyzja o wywiezieniu do Warszawy większej części zachowanych militariów. Zostały one zdeponowane w Muzeum Narodowym, gdzie znajdowały się do 23 maja 1947 roku. Tego dnia eksponaty zostały protokolarnie przekazane do Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Istnieje możliwość, że pochodzące z Malborka militaria przekazano ze zbiorów Muzeum Narodowego do MWP w dwóch partiach, pierwszą 23 maja, a drugą 17 listopada 1947 roku, na co mogą wskazywać materiały źródłowe. W każdym razie w zasobach archiwalnych Muzeum Narodowego w Warszawie zachował się spis przekazanych do Muzeum Wojska Polskiego eksponatów, zatytułowany *Przedmioty przywiezione głównie z Malborka w roku 1945*⁴³. Jest on podzielony na dwie części. Część pierwsza, obszerniejsza, liczy 91 przedmiotów, wśród których kilka zostało określonych jako pochodzące ze zbiorów innych niż malborskie. I tak w spisie wymieniono dwa eksponaty z dawnej kolekcji Józefa Choynowskiego (1833–1914): destrukta szpady (poz. 48) i obojczyk wykopalski (poz. 81). Przypomnijmy, że kolekcja Józefa Choynowskiego, znanego XIX-wiecznego kolekcjonera, w 1903 roku została przetransportowana z Kijowa do Warszawy i подарowana warszawskiej Zachęcie⁴⁴. Z Muzeum Ordynacji Krasińskich⁴⁵ miał pochodzić szyszak (poz. 79), opatrzony numerem 111, o którym jednak nic więcej nie napisano.

Zdecydowana większość ujętych w spisie militariów nie posiada dodatkowych danych, umożliwiających ich bezsporne identyfikowanie z dawnymi okazami zamku malborskiego. Dokument mówi wprost, że są to *przedmioty przywiezione głównie z Malborka*, toteż z dużym prawdopodobieństwem można założyć ich malborską proveniencję. Trzeba też zauważyć, że tylko niewielka grupa militariów ujęta w spisie zawiera opis, który pozwala na ich identyfikację jako obecne zbiory Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Tak może być w przypadku rapiera hiszpańskiego

43 Muzeum Narodowe w Warszawie (dalej: MNW), Dział Inwentarzy, teczka Rewindykacje: Przedmioty przywiezione głównie z Malborka w roku 1945, Militaria przekazane do Muzeum Wojska Polskiego (dalej: MWP), załącznik 2, k. 1–4. Zachowało się też pokwitowanie odbioru przedmiotów z MNW przez MWP, które przekazano 17.11.1947 r. Pokwitowanie nosi datę 24.01.1948 r.

44 Więcej o losach kolekcji J. Choynowskiego: K. Stanek, *Losy kolekcji Józefa Choynowskiego*, Cenne, bezcenne, utracone, (2006), nr 2, s. 8–12.

45 Losy zbiorów Ordynacji Krasińskich – zob. J. Pych, *Wojenne losy Biblioteki i Muzeum Ordynacji Krasińskich*, Cenne, bezcenne, utracone, (2005), nr 1–2, s. 12–15. W zbiorach ordynackich znajdowała się także bogata kolekcja militariów, w tym np. szabla Tadeusza Kościuszki. Por. idem, *Zbrojownia Ordynacji Krasińskich*, Muzealnictwo wojskowe, t. 6 (1995), s. 209–232.

(poz. 16 spisu), który charakteryzował się inicjałami: C.G.T.G. M.A.S.C. i napisem *Toledo*, oraz szpady z napisem *Pro Virtute et Patria*, z destruktem pochwy (poz. 43). W tym drugim przypadku w zbiorach MWP w Warszawie znajduje się szpada z takim właśnie napisem. Jest ona datowana na okres istnienia Rzeczypospolitej Krakowskiej (1815–1846); jej pochwa zachowała się w całości (prawdopodobnie to rekonstrukcja)⁴⁶. Na obecnym etapie badań nie można jednak rozstrzygnąć bezspornie, czy mamy tutaj do czynienia z tym samym obiektem.

Z kolei pod numerem 90 analizowanego spisu figurują dwie tarcze (pawęże) krzyżackie, zapisane jako pochodzące z XIV–XV wieku. Znajdują się one obecnie w Muzeum Wojska Polskiego pod numerami inwentarzowymi MWP 180* i MWP 181*, a ich malborska proveniencja nie budzi wątpliwości⁴⁷. Co interesujące, zgodnie z informacją muzeum obie te tarcze znajdują się w jego zasobach od 1945 roku. Tak jest też w przypadku niektórych omawianych niżej eksponatów. Z tego więc wynika, że część wywożonych eksponatów trafiła bezpośrednio do Muzeum Wojska, a część zdeponowano w Muzeum Narodowym.

Warto też zwrócić uwagę na figurujące w omawianym spisie miecze, których jest w sumie 12, z czego 9 to miecze europejskie⁴⁸. Ich stan zachowania, choć nie wszędzie go odnotowano, bywał różny – niektóre ułamane, inne bez głowicy. Ogólne opisy mieczy pozwalają jedynie na domniemania w kwestii ich identyfikacji; nierzadko pomocne bywają odręczne adnotacje z numerami spisu⁴⁹. Można się zatem pokusić o wskazanie możliwości przeprowadzenia badań proveniencyjnych nad niektórymi egzemplarzami. I tak w omawianym spisie pod numerem 18 znajduje się *Miecz wykopaliskowy*, który opatrzone adnotacją *Spis 20/2*, uczynioną niewątpliwie w momencie przekazania obiektu do MWP. Jest to więc wskazówka dotycząca proveniencji tego konkretnego miecza. Zauważmy, że w zbiorach MWP od 1951 roku znajduje się *Miecz wykopaliskowy* z drugiej połowy XIV wieku⁵⁰. Co oczywiste, może to być zbieg okoliczności, że ten akurat okaz pojawił się w zbiorach MWP tuż po likwidacji Oddziału nr 1 MWP w Malborku, ale kwestia wydaje się warta dalszych badań.

46 Por. *Kalendarium dziejów oręża polskiego*, <http://www.muzeumwp.pl/kalendarium/02-22/> (25.02.2019).

47 J. Godlewski, *Pawęż trapezowa*, [w:] *Przywracanie historii*, s. 399 [II.2.11]. Por. M. Mackiewicz, *Pawęż krzyżacka (trapezowata)*, <http://www.muzeumwp.pl/emwpaedia/pawez-krzyzacka-trapezowata.php> (25.02.2019); M. Kubacki, *Pawęż piechoty*, [w:] *Przywracanie historii*, s. 401 [II.2.12]; M. Mackiewicz, *Pawęż krzyżacka*, <http://www.muzeumwp.pl/emwpaedia/pawez-krzyzacka.php> (25.02.2019).

48 Poz. 18, 22, 29, 31, 37, 39, 40, 49, 84, 85, 88, 89.

49 W sumie jest 14 obiektów, przy których dodano adnotację z wykonanym ręcznie numerem spisu, dodane ręcznie numery zaznaczono na czerwono. Kwestia przydatności tych zapisów do dalszych badań proveniencyjnych będzie przedmiotem dalszych badań w MWP.

50 Por. M. Mackiewicz, *Miecz z II poł. XIV wieku; miejsce znalezienia nieznane*, <http://www.muzeumwp.pl/emwpaedia/miecz-z-ii-pol-xiv-wieku-miejsce-znalezienia-nieznane.php> (25.02.2019).

Mniej wątpliwości mamy natomiast w przypadku miecza o sygnaturze MWP 124*, który znajduje się w zbiorach MWP od 1945 roku⁵¹. Jak twierdzą Marian Głosek i Andrzej Nadolski, jeszcze w 1952 roku obiekt ten posiadał niemiecką metrykę z podanym rokiem i miejscem znalezienia⁵². W tym wypadku warto zwrócić uwagę na zamieszanie związane z ustaleniem miejsca znalezienia miecza. Otóż w katalogu *Przywracanie historii* autor noty katalogowej wskazuje na miejscowość Przydatki w gminie Brodnica. Wydaje się jednak, że mówimy tu o mieczu, który został opisany w katalogu Blella w *Dodatku* pod pozycją 186 – zgadzają się w tym wypadku chociażby wymiary i inne cechy charakterystyczne. Zgodnie z zapisem w inwentarzu Blella miecz ten znaleziono w 1926 roku w miejscowości Zwanzigerweide, w powiecie sztumskim⁵³. Bez wątplenia chodzi tutaj o współczesne Barcice. Wobec tego pochodzenie miecza z dawnych zbiorów malborskich wydaje się bezsporne. Nie budzi także wątpliwości malborska proveniencja innego miecza znajdującego się w kolekcji Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, o numerze inwentarzowym MWP 126*⁵⁴.

Inna grupa obiektów, którą można wyodrębnić w analizowanym spisie, to militaria pochodzące spoza Europy. Wiadomo, że do 1945 roku na terenie zamku malborskiego w istniejącej kolekcji militariów znajdowały się liczne zabytki tego typu, pochodzące z Azji, Afryki czy Australii. Wyraźnie wskazują na to zapisy w zachowanym niemieckim inwentarzu obiektów z kolekcji militariów, który prowadzono od 1896 roku⁵⁵. W spisie, który analizujemy, a który powstał po lipcu 1945 roku, było 16 obiektów jednoznacznie identyfikowanych z terenami pozaeuropejskimi, w tym japońska katana (bez rękojeści, poz. 42). Pojawia się ona ponownie w poświadczeniu zwrotu do Muzeum Wojska Polskiego przez III Wiceministerstwo dziewięciu eksponatów, zapewne wcześniej wypożyczonych, obok zresztą innych militariów, których proveniencja wymaga zbadania (dwie szable, pruska i niemiecka i dwa karabiny). Wskazane w dokumencie III Wiceministerstwo może być tożsame z III Departamentem Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego w Warszawie. Nic więcej o losach tych zabytków nie wiadomo.

51 L. Jędrzejczak, *Miecz bastardowy*, [w:] *Przywracanie historii*, s. 390 [II.2.6]; M. Mackiewicz, *Miecz z XIII/XIV wieku; znaleziony w m. Przydatki pow. Sztum*, <http://www.muzeumwp.pl/emwpaedia/miecz-z-xiii-xiv-wieku-znaleziony-w-m-prydatki-pow-sztum.php> (25.02.2019).

52 M. Głosek, A. Nadolski, *Miecze średniowieczne z ziem polskich*, *Acta Archaeologica Lodziensia*, (1970), nr 19, s. 47, [poz 48].

53 *Blell'sche Waffensammlung, Nachtrag* [Dodatek], poz. 186. Do zbiorów malborskich miecz trafił w styczniu 1927 r.

54 Por. *Nachrichten den Königlichen Schlossbauverwaltung zu Marienburg, Westpr., über Tätigkeit in der Baujahren 1912 bis 1916*, Danzig 1916, s. 16, il. 12; A.R. Chodyński, *Militaria historyczne*, s. 64; L. Jędrzejczak, op. cit., s. 391 [II.2.7].

55 Militaria pozaeuropejskie wymieniono w dziale C inwentarza *Blell'sche Waffensammlung*, s. 19–45, z podziałem na kraje i kontynenty.

Druga część omawianego spisu zawiera jedynie pięć pozycji i są to cztery kusze oraz lewar do kuszy. Opis kusz, o wiele dokładniejszy niż eksponatów z zasadniczej części spisu, pozwala mieć nadzieję na ich pewniejszą identyfikację. Szczególnie interesująca jest kusza opisana pod numerem pierwszym: *Kusza z r. 1653, wykładana kością rytowaną we wzory geometryczne i roślinne. Nadto litery J.M. Uszkodzona, brak części okładzin z kości, długość 72 cm / Uwagi: Nachtrag 42 Malborg*⁵⁶. W tym wypadku dopisek *Nachtrag 42* odnosi się do wspomnianego już *Inwentarza militariów historycznych* opracowanego po zakupie kolekcji militariów od Theodora Blella. W *Dodatku* do inwentarza zaś pod numerem 42 widnieje zapis *eine grosse Armbrust* („jedna duża kusza”), jednakże bez dalszego szczegółowego opisu⁵⁷. Oczywiście na obecnym etapie badań to jedynie domysł, ale jest wysoce prawdopodobne, iż mamy tutaj do czynienia z kuszą malborską, przewiezioną latem 1945 roku do Warszawy. Równie obiecujące są możliwości identyfikacyjne pozostałych czterech przedmiotów (trzech kusz i lewara do kuszy).

Na marginesie można jeszcze dodać, że w katalogu *Przywracanie historii* dokonano identyfikacji kilku innych eksponatów jako pochodzących z dawnych zbiorów malborskich, a będących obecnie w kolekcji Muzeum Wojska Polskiego. Chodzi przede wszystkim o dwie broje: gotycką, datowaną na koniec XV wieku, z dorabianymi elementami w XIX i XX wieku (MWP 109* i MWP 110*)⁵⁸ oraz o tzw. broję maksymiliańską, datowaną na pierwszą połowę XVI wieku (MWP 196*)⁵⁹. Poza tym, jako pochodzącą z Malborka zidentyfikowano obecnie przechowywaną w zbiorach MWP w Warszawie kopię hełmu garnczkowego, wykonaną w XIX wieku (MWP 78*)⁶⁰. Na obecnym etapie badań można stwierdzić, że została ona wyprodukowana na początku XX wieku, prawdopodobnie na potrzeby wyposażenia kaplicy św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku. Warto podkreślić, że w żadnym z zachowanych spisów przedmiotów, które trafiły z Malborka do Warszawy, nie figurują ani obie wymienione wyżej broje, ani kopia hełmu garnczkowego.

Niewiele przydatnych w naszych badaniach informacji znajdujemy też w księdze inwentarzowej muzealiów MWP, obejmującej eksponaty od numeru 12001 do 15786⁶¹. W tym przypadku pod pozycją 15582 zapisano jako pochodzącą z Malborka łubię (sajdak) do łuku chińskiego, pokrytą zielonym aksamitem, z aplikacjami z zielonej skóry oraz mosiężnymi ozdobami ażurowymi. Obiekt

56 Dział Inwentarzy MNW, Rewindykacja. Militaria przekazane do MWP [s.a.], Dodatek 2, k. 4.

57 *Blell'sche Waffensammlung*, s. 167 [nienumerowana].

58 J. Godlewski, *Zbroja gotycka (rekonstrukcja)*, [w:] *Przywracanie historii*, s. 395 [II.2.9].

59 M. Kubacki, *Zbroja maksymiliańska*, [w:] *Przywracanie historii*, s. 397 [II.2.10].

60 L. Jędrzejczak, *Kopia hełmu garnczkowego*, [w:] *Przywracanie historii*, s. 393 [II.2.8].

61 MWP, Księga inwentarzowa muzealiów, nr 12001–15786, nr rej. 1/3 (II 123).

ten trafił do MWP w 1945 roku i w 1953 roku nadano mu numer inwentarzowy MWP 2460⁶². Prawdopodobnie także z Malborka pochodzą trzy kolejne eksponaty, figurujące pod numerami 15583–15585. Jako pierwszy wymieniono orientalny kołczan, skórzany, w kształcie rury, z plecionką z drobnych rzemyków u góry i u dołu oraz *taką frendzlą u dołu*. Eksponat w 1953 roku opatrzono numerem inwentarzowym MWP 2892⁶³. Następnie znajdujemy zapis dotyczący czterech pęków różnych strzał, z czego 11 opatrzono numerem inwentarzowym MWP 2894, a 30 strzał pozostało na starym numerze inwentarzowym⁶⁴. Jako pochodzącą prawdopodobnie z Malborka należy także traktować szablę, o długości 74,5 cm, z *dwiema bruzdeczkami na przygrzbieciu, koniec od strony grzbietu wklęsło wycięty w szpic, na zastawie [rok] 1576, na odwrocie IHS. Oprawa polska, żelazna. Jelec z krzyżykiem*. Opatrzono ją numerem inwentarzowym MWP 3762⁶⁵. Należy przyjąć, że powyższe zabytki trafiły do Warszawy latem 1945 roku.

KOLEJNY TRANSPORT MILITARIÓW Z MALBORKA DO WARSZAWY (CZERWIEC 1946?). INWENTARZ ODDZIAŁU NR 1 MWP W MALBORKU

Przejęcie zamku malborskiego przez Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie w sierpniu 1945 roku zapoczątkowało kolejny etap powojennych jego dziejów, który trwał do 1950 roku. Przejęcie zamku wcale nie oznaczało, że powstanie w nim muzeum, ale nowy administrator stał się właścicielem tych muzealiów, w tym militariów, które jeszcze znajdowały się na zamku⁶⁶. Warto przy okazji zauważyć, że pomimo przejścia zamku pod władzę Muzeum Wojska w Warszawie, Starostwo Powiatowe w Malborku nie straciło całkowicie zainteresowania tym, co działo się z obiektem. Na przykład w listopadzie 1945 roku Starosta Powiatowy Woźniak skierował pismo do Alicji Godlewskiej, wówczas już kustosa zamku malborskiego z ramienia MWP w Warszawie, z informacją o przybyciu oddziału saperów, którzy mieli między innymi rozminować teren zamku⁶⁷.

Nie ulega wątpliwości, że przejęcie zamku przez MWP nie zmieniło zasadniczo sytuacji samego obiektu, który, źle zabezpieczony, w dalszym ciągu podlegał rabunkom i dewastacji. W grudniu 1945 roku Naczelnik Wydziału Kultury i Sztuki w Gdańsku, M. Nawrocki, pisał do starosty malborskiego:

62 Ibidem, k. 358, poz. 15582.

63 Ibidem, poz. 15583.

64 Ibidem, poz. 15584.

65 Ibidem, poz. 15585.

66 APM, SPM, RKS, sygn. 63/187: Nadzór na zbiorami i dziełami sztuki, 1945–1948, k. 40, pismo mjra Zbigniewa Szacherskiego, dyrektora MWP, do Starosty Powiatowego w Malborku, 19.08.1945.

67 Ibidem, k. 44.

Do Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Województwa Gdańskiego doszła wiadomość, że zamek malborski jest znowu widownią dzikiego rabunku, który miał wynikać z tego, że podobno Muzeum Wojska wycofało stamtąd swoją strażniczą placówkę, rzekomo nie będąc już tym obiektem zainteresowane. Jeśliby tak w istocie było, proszę jak najusilniej, ażeby dołożyć wszelkich starań celem skutecznego zabezpieczenia resztek pozostałych tam zbiorów muzealnych i depozytów gdańskich i inwentarza⁶⁸.

Jak wiadomo, Muzeum Wojska nie wycofało się z zarządzania zamkiem, ale też nie było specjalnie zainteresowane zabezpieczeniem obiektu, stąd w okresie zimowym stał się on terenem płaudrowania. Na początku stycznia 1946 roku Alicja Godlewska potwierdziła ten fakt, informując starostę, że MWP zamierza zlikwidować posterunek, ale nadal pozostaje administratorem zamku⁶⁹. Jednakże działania mające zabezpieczyć zamek przed dalszą dewastacją, podjęte przez starostwo w porozumieniu z MWP, okazały się niewystarczające. W maju 1946 roku Jan Borowski, Konserwator Wojewódzki w Gdańsku, w czasie pobytu w Malborku stwierdzał: *W dniu 24 maja 1946 r. stwierdziłem osobiście, że główne drzwi prowadzące do zamku są stale otwarte i ludność gromadnie wynosi pozostałe w nim cenne zabytki oraz materiał budowlany⁷⁰.* Jak wiadomo z zachowanego materiału źródłowego, sytuacja przez cały 1946 rok nie uległa znaczącej poprawie i nie zmieniały tego narady i pisma krążące między Alicją Godlewską, Starostwem Powiatowym w Malborku i Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

Wszystko wskazuje na to, że w czerwcu 1946 roku, a więc po wizycie Jana Borowskiego, musiało dojść do przetransportowania z Malborka do Warszawy kolejnej partii eksponatów, w tym militariów. Wówczas to także musiała zostać założona księga inwentarzowa muzealiów znajdujących się na zamku malborskim, będącym oddziałem MWP w Warszawie⁷¹. Potwierdzenie tego faktu znajdujemy w prowadzonym dla malborskiego oddziału MWP inwentarzu muzealiów, gdzie przy części eksponatów, w rubryce pochodzenie, wpisano datę czerwiec (w jednym wypadku sierpień) 1946 roku i miejsce pochodzenia Malbork. Wynikałoby też z tego, że księgę inwentarzową stworzono i prowadzono w Warszawie, w okresie od czerwca 1946 roku do 30 marca 1950 roku. Księga liczy 504 pozycje

68 Ibidem, k. 49, Gdańsk, 22 grudnia 1945 r.

69 Ibidem, k. 52, Malbork, 5.01.1946 r., pismo A. Godlewskiej do Starosty St. Woźniaka.

70 Ibidem, k. 74, Gdańsk, 25.05.1946 r., pismo skierowane do Starosty Powiatowego w Malborku. Por. też pismo J. Borowskiego do MWP w Warszawie z dn. 15.05.1946 oraz pismo tegoż do Ministerstwa Kultury i Sztuki w Warszawie, z dn. 25.05.1946, Archiwum Państwowe w Gdańsku, Urząd Wojewódzki Gdański, sygn. 1146/1248: Muzea i ochrona zabytków, t. 1, 1945–1946, k. 63 i k. 85.

71 MWP, Księga inwentarzowa muzealiów Oddziału nr 1 w Malborku, nr 1–504, nr rej. 1/45 [dopisek ołówkiem: 11/123; dopisek długopisem: wg opisu 727].

inwentarzowe, z czego 56 dotyczy militariów. W poniższej tabeli wyszczególniono konkretne militaria historyczne, ujęte w inwentarzu:

L.P.	RODZAJ	LICZBA (SZT.)
1.	Broń palna (lufy dział, hakownice, inne)	19
2.	Kule armatnie	54
3.	Tarcze	3
4.	Hełmy	1
5.	Broń biała (miecze, szpady, koncerze itp.)	6
6.	Broń drzewcowa (wschodnia)	1
7.	Kusze	1
8.	Groty strzał/beltów kuszy	26
9.	Podkowy (całe i we fragmentach)	73
10.	Strzemiona	11
11.	Uzbrojenie ochronne (fragmenty zbroi, kirysy)	40
12.	Siekiera	1
13.	Ostrogi (całe i we fragmentach)	14
14.	Kołczan	1
15.	Moździerz do prochu	1
16.	Rząd koński (elementy)	2
17.	Granaty	1
18.	Groty broni drzewcowej	9

TABL. 1. ZESTAWIENIE ILOŚCIOWE MILITARIÓW ujętych w *Księdze inwentarzowej muzealiów Oddziału nr 1 Muzeum Wojska Polskiego – Malbork, od nr 1 do nr 504, oprac. własne.*

Część wyszczególnionych eksponatów została przywieziona do Warszawy z Malborka w 1946 roku, a część w listopadzie 1948 roku, kiedy zabrano je z Referatu Kultury i Sztuki Starostwa Powiatowego w Malborku, gdzie były gromadzone od połowy roku 1946. W sprawozdaniu za rok 1946 naczelnika Referatu Kultury i Sztuki Starostwa, a zarazem już kustosa zamku malborskiego, Zofii Hendzel, czytamy:

W lipcu 1946 r. referentka objęła opiekę nad zamkiem pokrzyżackim, należącym do Muzeum Wojska Polskiego i mającym dotychczas odrębną administrację. W związku z tym zamek uporządkowano i zwieziono do Referatu Kultury

*i Sztuki trzy samochody destruktyw: książek, aktów i drobnych przedmiotów, które ocalały po szabrach. Materiał ten należy przepracować*⁷².

Przedstawione powyżej zestawienie tabelaryczne militariów pochodzących z Malborka, które w latach 1946–1950 znalazły się w gestii Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, pozwala zauważyć, że mamy do czynienia właściwie z materiałem bez większej wartości muzealnej, wyłączając jedynie broń palną, kule armatnie oraz pojedyncze egzemplarze broni białej. Reszta to destrukty, drobne fragmenty uzbrojenia czy oporządzenia; tak więc dalsze badania پروweniencyjne mogą przynieść zadowalający efekt zasadniczo jedynie w przypadku dział i luf broni palnej.

Ostatniego wpisu do księgi inwentarzowej Oddziału nr 1 MWP w Malborku, który dokumentował przekazanie muzeum zabytku z dziedziny militariów, dokonano 11 września 1949 roku. Po kilku miesiącach Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie zrezygnowało z zarządzania zamkiem malborskim i przekazało go Ministerstwu Kultury i Sztuki. Jak twierdził Aleksander Czerwiński⁷³, to wówczas prawdopodobnie wywieziono z Malborka kilka wagonów militariów, które trafiły do Oddziału nr 2 Muzeum Wojska Polskiego we Wrocławiu⁷⁴. Jeżeli tak było w istocie, to należałoby przyjąć, że w okresie 1945–1950 w zamku malborskim w dalszym ciągu znajdowała się duża ilość militariów, z których część należała do dawnych zbiorów malborskich sprzed 1945 roku. Warto jednak zauważyć, że zachowany materiał źródłowy nie potwierdza tego twierdzenia. Pewnym śladem, który mógłby prowadzić do uprawdopodobnienia słów Czerwińskiego, jest informacja o planowaniu przez Muzeum Wojska Polskiego utworzenia na zamku malborskim Muzeum Wszechśłowiańskiego z działem militariów. To zagadnienie wymaga jednak osobnych badań.

MALBORSKIE MILITARIA – DOMNIEMANE ŚCIEŻKI ROZPROSZENIA: 1950–1969

Jeżeli rzeczywiście w 1950 roku z Malborka do Wrocławia wywieziono kilka wagonów militariów, które zostały złożone w tamtejszym oddziale MWP, to ślad po tym powinien pozostać chociażby w księgach inwentarzowych odbiorcy. Zachowały się do naszych czasów dwie takie księgi. Pierwsza z nich, obszerniejsza,

72 APM, SPM, RKS, sygn. 63/183: Sprawozdania z działalności Referatu, 1945–1948, k. 40; wyszczególnienie militariów przechowywanych wówczas w Referacie Kultury i Sztuki Starostwa Powiatowego w Malborku.

73 Aleksander Czerwiński (1924–2012), od 1945 do 1996 r. pracownik MWP, w l. 1952–1986 wicedyrektor ds. naukowych, później główny konserwator tej instytucji.

74 A. Czerwiński, *Muzeum Wojska Polskiego, 1945–1946. Ze wspomnień weterana muzealnego*, Muzealnictwo Wojskowe, t. 6 (1995), s. 115.

obejmuje 1475 pozycji inwentarzowych⁷⁵, a druga, skromniejsza – jedynie 70⁷⁶. Obie księgi były prowadzone do czasu likwidacji Oddziału nr 2 Muzeum Wojska Polskiego we Wrocławiu, czyli do listopada 1951 roku, ale w żadnej z nich nie znajdujemy jakiegokolwiek informacji ani o militariach pochodzących z Malborka, ani o jakimkolwiek ich transporcie. We wspomnianej już księdze inwentarzowej Oddziału nr 1 MWP w Malborku znajdujemy natomiast na jej końcu interesującą adnotację, wpisaną w momencie przekazania zamku malborskiego Ministerstwu Kultury i Sztuki. Najistotniejsza z naszego punktu widzenia informacja brzmi następująco:

Wraz z zamkiem przekazano Ministerstwu Kultury i Sztuki eksponaty zgodnie z adnotacjami w rubryce „Uwagi”, dokonany przez Kierownika Oddziału, obywatelkę Zofię Hendzel. Eksponaty zapisane pod pozycją 74, 91 i 127 oraz fotografie wystawowe i kilka eksponatów działu współczesnego przewieziono do Oddziału Muzeum Wojska Polskiego we Wrocławiu, którego kierownikiem została Zofia Hendzel⁷⁷.

Zapis ten stoi w sprzeczności z przytoczonym wyżej stwierdzeniem Aleksandra Czerwińskiego o kilku wagonach militariów z Malborka, które w 1950 roku miały trafić do Wrocławia. Nie potwierdzają też tego przywołane dwie księgi inwentarzowe Oddziału nr 2 MWP we Wrocławiu. Po likwidacji Oddziału nr 1 MWP w Malborku, Zofia Hendzel zabrała ze sobą jedynie kilka militariów (kuszę, miecz, rękawicę dziesięciofolgową) oraz 38 sztuk różnych części zbroi⁷⁸. Z całą pewnością nie jest to ilość, która mogła wypełnić kilka wagonów kolejowych.

Wobec tego należy ostrożnie podchodzić do dość mocno rozpowszechnionego przekonania, że na początku lat 50. XX wieku wiele malborskich militariów trafiło do Wrocławia, a stamtąd, po likwidacji w listopadzie 1951 roku Oddziału nr 2 MWP, do składnicy muzealnej w Namysłowie, należącej do Muzeum Śląskiego we Wrocławiu⁷⁹. Jednakże brak odnośnych informacji w zachowanych i przeanalizowanych do tej pory dokumentach nie wyklucza możliwości, że w wyniku nieznanymi nam dzisiaj działań związanych z przemieszczaniem muzealiów po 1945 roku jakaś część zachowanych malborskich militariów mogła trafić do innych polskich muzeów, poza Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Nie jest też wykluczone, że przekazywano je tam przez wspomnianą wyżej składnicę

75 MWP, Księga inwentarzowa muzealiów Oddziału nr 2 we Wrocławiu, nr 1–1475, 1/46 (II/123), wg opisu 728.

76 Ibidem, nr 1–70, 1/47 (II/123), wg opisu 729.

77 MWP, Księga inwentarzowa muzealiów Oddziału nr 1 w Malborku, k. 27 [nienumerowana].

78 W księdze pod poz. 74 zapisano kuszę, pod poz. 91 – rękawicę dziesięciofolgową z zarękwami, pod poz. 127 – miecz o dł. 97 cm.

79 Por. M. Mierzwiński, *Zamek malborski*, s. 36 oraz przyp. 80 na s. 37: *Dziś część tych militariów można rozpoznać w zbiorach m.in. Muzeum Historycznego Miasta Krakowa.*

muzealną w Namysłowie. Warto więc chociażby pokrótce prześledzić losy muzealiów tam zgromadzonych po 1951 roku.

Likwidacja Oddziału nr 2 MWP we Wrocławiu w listopadzie 1951 roku związana była także z inwentaryzacją zabytków i ich przekazaniem jako depozyt Muzeum Śląskiemu do Namysłowa. Powołano komisję, która miała zająć się tym zadaniem. W jej komisji weszli wspomniani wcześniej Aleksander Czerwiński, wówczas kierownik Działu Administracyjno-Gospodarczego MWP, Zofia Hendzel, jako kierownik likwidowanego Oddziału nr 2 MWP we Wrocławiu, Janusz Modrzyński i Andrzej Kubiak (O/2 MWP Wrocław), a ze strony Muzeum Śląskiego, jako przyjmujący, Józef Piątek (Dział Historyczny). Protokół z prac komisji spisano 19 listopada 1951 roku, a jego załącznikiem był wykaz eksponatów przekazanych Muzeum Śląskiemu. Spis liczy 79 pozycji i prawie 3150 eksponatów (z czego około 3050 militariów). Od pozycji 52 w zestawieniu figurują portrety, litografie, przedmioty użytkowe itp., w sumie prawie 100 sztuk⁸⁰.

Rok później, w listopadzie 1952 roku, Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie zdecydowało o przekazaniu zdeponowanych w Namysłowie militariów do Muzeum Historycznego Miasta Krakowa (MHMK). Także i w tym wypadku sporządzono protokół zdawczo-odbiorczy, podpisany przez wymienionego wcześniej Józefa Piątka, działającego w imieniu Muzeum Śląskiego we Wrocławiu, oraz doc. dra Jana Pachonńskiego, wówczas wicedyrektora MHMK⁸¹. Z tego liczącego 62 pozycje dokumentu dowiadujemy się, że do Krakowa trafiło w sumie 3312 sztuk muzealiów, z czego 3230 stanowiły militaria (reszta, czyli 82 sztuk, to meble, regały, stojaki, portrety itp.). Wiemy również, że z Wrocławia do Krakowa depozyt trafił 18 grudnia 1952 roku.

Od tego momentu przez ponad 10 lat to Muzeum Historyczne Miasta Krakowa było odpowiedzialne za przyjęte w depozyt obiekty. Jednak w latach 1963–1964, dyrekcja muzeum, za zgodą ówczesnego zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki, przekazała część eksponatów do dziesięciu innych instytucji. Zachowało się pismo Muzeum Historycznego Miasta Krakowa do Dyrekcji MWP w Warszawie z informacją na ten temat. Wynika z niego, że w grudniu 1968 roku MWP zażądało zwrotu depozytu, na co MHMK odpowiedziało 9 stycznia 1969 roku. W piśmie tym znajdujemy informację, że część broni, którą muzeum przejęło w 1952 roku z Namysłowa rozdzielono pomiędzy Muzeum Śląska Opolskiego, Muzeum Śląskie we Wrocławiu, Muzeum w Częstochowie,

80 Protokół zdawczo-odbiorczy z dn. 19.11.1951 (odpis), zał. nr 1. Jest to 6 kart nienumerowanych formatu A4, gdzie wspomniany Załącznik to k. 2–4. Protokół w formie luźnych kart znajduje się w poszycie przechowywanym w MWP w księdze inwentarzowej Oddziału nr 1 Malborku.

81 Protokół zdawczo-odbiorczy z dn. 27.11.1952 (odpis z oryginału), 2 karty formatu A4. Protokół w formie luźnych kart znajduje się w poszycie przechowywanym w MWP w księdze inwentarzowej Oddziału nr 1 w Malborku.

Muzeum Mazurskie w Olsztynie, Muzeum w Stargardzie Szczecińskim, Muzeum w Będzinie, Muzeum w Liwie (k. Węgrowa), Muzeum w Łąncucie oraz Muzeum Etnograficzne w Krakowie. Część eksponatów (około 180 sztuk) bez wartości muzealnej trafiło do Teatru Starego w Krakowie. W sumie МНМК przekazało tym instytucjom 1972 obiekty, zatrzymując około 800 eksponatów, które opracowano, zinventaryzowano, skatalogowano i wciągnięto na stan majątkowy muzeum⁸².

Tym samym zakończył się zasadniczy proces rozdysponowywania militariów ze składnicy muzealnej w Namysłowie do innych instytucji muzealnych. Dalsze badania nad dziejami malborskich militariów, które przetrwały zawieruchę wojenną pierwszych miesięcy 1945 roku, należałoby więc rozpocząć od tych muzeów, które w 1963 i 1964 roku przejęły od Muzeum Historycznego Miasta Krakowa zasoby dawnej składnicy w Namysłowie, gdzie być może znajdowały się eksponaty pochodzące z Malborka.

82 Pismo МНМК do МВП w Warszawie, z dn. 9.01.1969, nr PI-402/3/69, odpis, k. 1-2. Pismo w formie luźnych kart znajduje się w poszycie przechowywanej w МВП w Warszawie księdze inwentarzowej Oddziału nr 1 w Malborku.

THE MILITARIA OF MALBORK AFTER 1945 – PATHS OF DISPERSION

KAROL POLEJOWSKI, PH.D. HAB.

MALBORK CASTLE MUSEUM

KEYWORDS

militaria | past Castle collections | wartime losses | Malbork Castle | dispersion

SUMMARY

Post-1945 history of Malbork *militaria* continues to be researched. The majority (approximately 90%) of military accessories collected at the Castle were destroyed by warfare, and during the months immediately following the end of the war. Yet a minor share survived; in his paper, the author analyses the period of 1945 until 1969, when the main bulk of surviving *militaria* had dispersed across Poland, only a trifling part restored to the Malbork Castle Museum. Over the years 1945–1950, practically all surviving military artefacts were taken out of Malbork, the greater part taken over by the National Museum in Warsaw, Polish Army Museum in Warsaw, and 2nd Branch of the Polish Army Museum in Wrocław. Over the period of 1951–1952, military accessories from the latter – which was duly shut down – were placed in a conservation depot in Namysłów, then shipped in their best part to the Historical Museum of the City of Cracow (as a Polish Army Museum deposit). In the years 1963–1964, nearly 2,000 artefacts from the deposit were distributed among ten different cultural institutions (nine museums and a theatre). Approximately 800 artefacts remained in the Historical Museum of the City of Cracow resource. Consequently, it cannot be precluded that at least a share of the *militaria* amassed at Malbork until the year 1945 is currently preserved by around a dozen museum institutions across Poland.